

POGLED ETNOLOGA NA PROUČAVANJE KVANTITATIVNE GRAĐE O KUĆANSTVIMA

Jasna Čapo

Zavod za istraživanje folklor, Zagreb

Na temelju etnološke pretpostavke da svaki izvor građe nastaje pod utjecajem izvjesne kulture, dotično pogleda na svijet, autorica predlaže interpretativni model za proučavanje kvantitativne građe o kućanstvima, s pomoću kojega analizira građu s jednoga hrvatskog vlastelinstva u 18. stoljeću. Autoričina je teza da vlastelinski popisi iskazuju kućanstva u gospodarskome smislu, a županijski i crkveni u stambenome smislu.

Etnološki pristup proučavanju popisa kućanstava temelji se na poimanju da popisi kućanstava, uostalom kao i svaki drugi kvantitativni ili kvalitativni povijesni ili suvremeni izvor građe za kulturološko proučavanje, nastaju pod utjecajem izvjesnoga pogleda na svijet, dotično, općenitije, izvjesne kulture. Ako ovo stajalište dovedemo do krajnjih konzekvencija, tad su i popisi kućanstava tekstovi otvoreni različitim interpretacijama. Predmetom istraživanja postaje sadržaj popisa ali i kriteriji na osnovi kojih je nastao.

Nadalje, etnolozi su upozorili da u heurističke svrhe valja razlikovati različite funkcije kućanstava. Naime, ovisno o tome kojoj su funkciji kućanstva popisivači dali prednost (gospodarstvenoj, poreznoj, stambenoj, potrošnoj, itd.), a što pak ovisi o svrsi u koju je sačinjen popis - kućanstva mogu imati različit opseg, tj. predstavljati različite entitete.

Na temelju tih pretpostavki, predložila sam jedan mogući interpretativni model za proučavanje kvantitativne građe o kućanstvima, s pomoću kojega sam analizirala građu o jednome hrvatskom (slavonskom) vlastelinstvu u 18. stoljeću. Model, kao i poznavanje povijesnoga, društvenoga i kulturnoga konteksta u Hrvatskoj, odnosno Slavoniji, 18. stoljeća, omogućili su mi interpretaciju razlika u broju prijavljenih kućanstava između tri izvora za isto vlastelinstvo - županijskoga, crkvenoga i vlastelinskoga. Moja je teza da vlastelinski izvori iskazuju kućanstva u gospodarstvenome smislu, tj. kao porčne jedinice, a ne nužno u stambenome smislu, potonje je pak izraženo u županijskima i u crkvenima popisima.

Iskaz problema u svjetskoj literaturi

Što ustvari proučavamo na temelju kvantitativnih povijesnih izvora koja navodno iskazuju broj kućanstva¹ u nekom mjestu ili području? Istraživači kućanstava suočeni su s nizom dokumenata (popisa kućanstava) različita podrijetla. Ti su dokumenti nastali u porezne ili u vojne svrhe, ili su, između ostaloga, popisi župljana ili vlastelinskih seljaka. Prije 19. stoljeća, rijetko ih je sastavljala državna vlast radi popisa pućanstva. U njima tek iznimno nalazimo kriterije kojima su se služili popisivači pri svrstavanju ljudi u kućanstva (Berkner 1975).

To je vrlo važno, budući da popisi kućanstva mogu odražavati kulturu i kognitivno ustrojstvo službenika koji su ih sproveli (Löfgren 1984). Tu su poteškoću uočili mnogi autori. Berkner (1975) je među prvima kritizirao isključivu upotrebu popisa pućanstva u proučavanju kućanstava, dokumenata što su kao isključivi izvor upotrebljeni u knjizi o kućanstvima i obiteljima što su je izdali Laslett i Wall (1972). Berkner je tim povodom rekao:

"Kao i bilo koji drugi izvor, tako i popis kućanstava može krivo prikazati stvarno ponašanje. Stoga su drugi tipovi izvora, što ih Laslett ne upotrebljava zato što prikazuju samo "stavove prema obitelji", nezaobilazni pri proučavanju obiteljske strukture" (1975:725, prijevod J. Č.).

Prema Berkneru, dakle, svaki dokument o kućanstvima, povijesni ili suvremeni, kvantitativni ili kvalitativni, odražava jedno poimanje svijeta, najšire rečenu jednu kulturu i povijesni trenutak. Upravo stoga valja kombinirati različite izvore podataka - ne samo kvalitativne kao dopunu kvantitativnima, nego i različite izvore istoga tipa.

Löfgren (1984) ne ističe samo to da izvori za kvantitativno proučavanje kućanstava odražavaju kognitivno ustrojstvo popisivača, već ističe i to da se kognitivna ustrojstva popisivača mogu razlikovati od kognitivnih ustrojstava puka. Svaki je popisivač - župnik, sudac, skupljač poreza - mogao imati vlastito kognitivno ustrojstvo, dotično poimanje grupe ljudi kojoj je pripadao. U tom se smislu popisi kućanstava (ili bilo koji drugi izvori) mogu promatrati kao iskazi određene kulture iz kojih prije svega saznajemo o klasifikacijama službenika što su ih sproveli. Nadalje, može ih se posmatrati kao tekstove otvorene različitim interpretacijama.² Prema tom shvaćanju predmet istraživanja nije samo sadržaj popisa (popis kućanstava), nego su to i pretpostavke na čijim je temeljima popis nastao. Poznavanje tih pretpostavki preduvjet je stoga proučavanju popisa kućanstava. Uzmemo li da svaki dokument odražava izvjesni klasifikatorni sistem kućanstava, tad, uspoređujući dokumente različite provenijencije, možemo proučavati razlike između klasifikatornih sustava skupina što su ih sastavile. Također, istraživač može proučavati u kojoj su mjeri popisi kućanstava sukladni pućkom poimanju, uz uvjet da do njega može doprijeti kroz različite povijesne podatke što su mu dostupni.

Hammel i Herlihy prave sličnu distinkciju između analitičkih i pućkih (Hammel 1984), ili analitičkih i empirijskih (Herlihy 1981), klasifikacija

¹ U tekstu upotrebljavam termin "kućanstvo" za oznaku jedne ili više obitelji u zajedničkom kućanstvu. Terminom "obitelj" označavam manje jedinice unutar kućanstva ili, pak, kućanstvo što se sastoji samo od jedne obitelji.

² Danas je to vrlo suvremen pristup u antropologiji. Vidjeti radove Jamesa Clifforda i George E. Marcusa između ostalih.

podataka, u ovome slučaju kućanstava. Pučke ili empirijske kategorije su kategorije pučanstva o kućanstvu. Hammel upozorava da i one ne moraju biti univerzalno prihvaćene u društvu, tj. da različiti slojevi društva ne moraju dijeliti isto poimanje o tome što konstituira kućanstvo. Kao i Löfgren, Hammel postulira da istraživači ustvari proučavaju klasifikatorne sustave popisivača, a ne pučko poimanje, što je daleko teže uhvatljivo. Analitičke su, pak, klasifikacije kućanstava posljedica znanstvena rada.

Verdon (1980) i, djelomice, Wilk i Netting (1984) promatrali su problem interpretacije kvantitativne građe o kućanstvima u ponešto širem okviru, kao razliku između historijskoga i antropološkoga pristupa obitelji i kućanstvu. Verdon tvrdi da antropolozi i povjesničari proučavaju različite predmete (objects) kad posmatraju kućanstvo. Tome su uzrok djelomice različitost njihova istraživačkoga interesa (subject matter), a djelomice uporaba različite građe. Povjesničari se služe popisnim listama³ utemeljenima na činjenici zajedničkoga stanovanja na jednome mjestu. Oni ne traže građu što bi im omogućila proučavanje načina na koji su se ljudi udruživali radi proizvodnje, potrošnje reprodukcije, odgoja i sl., iz prozaičnoga (nedovoljno opravdanoga) razloga što te činjenice nisu zabilježene u dokumentima kojima se oni obično služe. Povjesničari proučavaju ko-rezidencijalne odnose kao same po sebi zanimljive (Verdon 1980). Pokazat ću u daljnjemu tekstu da zajedničko stanovanje uopće ne mora biti kriterijem za popisivanje kućanstava, kako to, bez dovoljno kritičnosti, uzimaju povjesničari. Valja prvo ustanoviti kriterije popisa, a za to je potrebno poznavati vrstu popisa, kao i kontekst u kojemu je nastao.

Jer, kao što nadalje kaže Verdon govoreći o antropološkome pristupu kućanstvu, za antropologe zajedničko je stanovanje samo epifenomen specifičnih kućanskih funkcija kućanstva. Funkcije su kućanstva u središtu njihova interesa. Okupljanje u zajedničkome obitavalištu ne smatra se posebnom funkcijom kućanske skupine. Antropolozi posmatraju kućanstva kao skupine nastale zbog proizvodnje, potrošnje, reprodukcije, socijalizacije djece, i sl. (Verdon 1980). Razumljivo je, stoga, da je kritika historičareve upotrebe kvantitativne građe o kućanstvima nastala u krugu antropologa ili antropološki usmjerenih povjesničara.

Wilk i Netting (1984) razlikuju dvije razine klasifikacije i analize kućanstva: morfologiju i funkciju. Zaključujemo iz njihova teksta da su povjesničari skloni proučavanju morfologije, dok se antropolozi usredotočuju na funkcije kućanstava (vidjeti bilješku 3). Morfološki pristup zanemaruje funkcionalni element na račun uočljiva brojenja članova kućanstva. Prema Wilku i Nettingu (1984) takav pristup može previdjeti važne funkcionalne promjene u kućanstvu. Morfološku i funkcionalnu razinu analize valja analitički razlikovati, ali je potrebno proučavati i njihov suodnos (isti, 1984).

Svjesni svih tih poteškoća u proučavanju kvantitativne građe o kućanstvima, prvenstveno iz historijskih izvora, istraživači su predložili niz elemenata što ih valja uzeti u obzir pri obradbi takve građe. Kvantitativni popisi ne smiju biti isključivi izvor za proučavanje broja, veličine i strukture kućanstava (Berkner 1975, Wilk i Netting 1984). Za razumijevanje popisa i definicije kućanstva potrebna je iscrpna etnografija, tj. poznavanje socio-kulturnoga konteksta u kojemu je dokument nastao i o kojemu nam svjedoči (Hammel 1984, Löfgren

³ Misli se na evropske i na američke povjesničare.

1984). Neki autori smatraju da je velikim dijelom kontroverza nastala zbog nedostatka opće prihvaćene definicije kućanstva (Hammel 1984, Verdon 1980, Wilk i Netting 1984). Zahtijevaju da se analitički razlikuju različite funkcije kućanstva, po kojima kućanstva mogu imati različit opseg, tj. predstavljati različite entitete (Verdon 1980).

Prijedlog interpretativnoga modela za proučavanje kvantitativnih izvora o kućanstvima

Predlažem integraciju gornjih teorijskih stajališta i metodoloških savjeta, uz nekoliko dodatnih teza što sam ih izvela proučavajući građu o kućanstvima vlastelinstva Cernik u 18. stoljeću. Odlučujuće su pretpostavke interpretativnoga modela za proučavanje kvantitativnih izvora o kućanstvima kako slijedi:

1. Različiti popisivači imaju različite klasifikacijske sustave kućanstva, ovisne o općemu klasifikacijskome sustavu vlasti što je predstavljaju - država, crkva, vlastelin, itd., a ponekad i o individualnim tumačenjima toga općeg sustava (prema Berkneru, Hammelu, Verdonu).

2. Razlike između klasifikacijskih sustava proizlaze iz različita poimanja kućanstva ovisna o popisivaču.

3. Nadalje, ta poimanja ovise o tome koju je funkciju kućanstva (gospodarstvenu, reprodukcijisku, potrošnu, stambenu, itd. prema Verdonu, Wilku i Nettingu) popisivač odabrao kao središnju.

4. Odabir središnje funkcije ovisi o svrsi popisa (porezni, vojni, crkveni, gospodarstveni, stambeni, itd.).

5. Također, ista svrha može rezultirati u različitim popisima kućanstava, ovisno o načinu na koji je ta svrha organizirana i realizirana. Primjerice, dva popisa nastala u porezne svrhe, što se razlikuju u načinu oporezivanja mogu rezultirati različitim brojem kućanstava.

6. Upravna razina na kojoj je nastao popis može utjecati na rezultate - možemo pretpostaviti kako mjesna vlast ima bolji uvid u kućanstva i u njihovo stanje, primjerice.

7. Konačno, na općenitijoj razini, funkcioniranje uprave - njezina objektivnost, efikasnost i točnost također mogu utjecati na rezultate popisa. Također, ljudi mogu davati netočne podatke o poreznim predmetima (Gavrilović 1960).

Iz predloženoga je modela razvidno da je poznavanje konteksta u kojemu je dokument nastao ključno za njegovu interpretaciju, osobito kad kriteriji za određivanje što tvori kućanstvo nisu iskazani u popisu. Kontekstualizacija implicira socio-historijsko i etnografsko istraživanje. Razvidno je, nadalje, kako valja upotrijebiti više dokumenta, po mogućnosti iz različitih izvora, jer će njihova usporedba iskazati specifičnosti svakoga pojedinačnog dokumenta.

Građa

Model ću ispitati na primjeru vlastelinstva Cernik, što se nalazi u Požeškoj županiji, u građanskoj Hrvatskoj, na samoj granici s krajiškom Gradiškom pukovnijom. Građa potječe iz 18. stoljeća. Vlastelinstvo je obuhvaćalo četrnaest sela, većinom rimokatoličke vjere. Bilo je to osrednje vlastelinstvo, srazmjerno bogatim zemljišnim posjedom nakon urbarijalne regulacije kasnih pedesetih godina 18. stoljeća. Središte je vlastelinstva bilo trgovište Cernik, što se je, osobito u prvoj polovici 19. stoljeća, razvilo u važno obrtničko-trgovačko središte.

Otkrila sam tri različite vrste popisa kućanstava što sadrže manje-više promjenljiv broj kućanstava u istome razdoblju. Jedan je županijski porezni popis vlastelinskih sela, drugi je vlastelinski porezni popis pojedinih kućanstava a treći su crkveni popisi pojedinih kućanstava (kanonske vizitacije i stati animarum).⁴

⁴ Županijske porezne popise na razini sela sastavila je županijska uprava na temelju pojedinačnih popisa u svrhu popisa poreznih predmeta za prikupljanje županijskoga i državnoga poreza. Porezni subjekti, predmeti i aktivnosti, počevši od 1754. bili su u Hrvatskoj, muškarci stariji od 15 godina, zemljište, stoka, kuća, trgovina, obrt, mlinovi i svi ini izvori prihoda. Popisi poreznih predmeta iskazani su po "kućanstvima". Teško su se obavljali i stoga vrlo neredovito. Rektifikacija, dotično ispravak postojećih popisa, bila je uobičajeni postupak. Popise su radili županijski a ne vlastelinski popisivači, a nisu nastajali ni prema vlastelinskim popisima. No, očekivalo se da vlastelinski popisivači surađuju i pomažu pri nastajanju novih popisa. Porez je bio reparticijski, tj. ukupna se svota poreza određivala unaprijed, ovisno o županijskim i kraljevinskim potrebama. Svaka je županija ustanovila svoj ključ raspoređivanja što određuje dio u kojem će svaki porezni predmet snositi teret (Herkov 1956). Porezni se popisi vlastelinstva Cernik nalaze u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, fond Požeška županija, Protokoli.

Vlastelinski popisi nastajali su u drukčije svrhe. Glavna je seljačka dužnost spram vlastelina u 18. i u 19. stoljeću bila tlaka, tj. neplaćeni rad na vlastelinovoj zemlji, ili, općenito za vlastelina. Sve kategorije seljačkih kućanstava morale su dati određeni broj besplatnih radnih dana, ovisno o tome koliko su zemlje obrađivale. Vlastelinski su službenici trebali izrađivati te liste svake godine. Ustanovila sam, da su na vlastelinstvu Cernik, u drugoj polovici 18. stoljeća, te liste zapravo bile prepisivane, tako da ne prikazuju stvarne uživatelje urbarijalnoga posjeda, već uživatelje što su popisani u urbarijalnoj tabeli iz kasnih pedesetih godina 18. stoljeća. Samo su u novonastalim kućanstvima zabilježeni stvarni uživatelji imanja. Vlastelinski se popisi tlake nalaze u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, fond Požeška županija, serija "Computus laboratorum".

Crkveni su popisi dvojaki - kanonske vizitacije (1760) i stati animarum (1770-te i 1780-te). Prve su nastajale prilikom posjeta viših crkvenih dostojanstvenika župama. Njihova je svrha bila kontrola mjesta, institucija i osoba pod crkvenim autoritetom (Hrg i Kolanović 1982). Drugim riječima, glavna je svrha vizitacija bila pastoralna. Osim toga, njihov je sadržaj bio promjenljiv, ovisno o odredbama za pojedine vizitacije. Ponekad su sadržavale popise pojedinačnih kućanstava sa sumarnim podacima o stanovnicima prema sakramentu što su ga primili (krštenje, krizma itd.). Ponekad su sadržavale popise kućanstva i njihovih podavanja crkvi. Popis cerničkih sela 1760. godine posljedica je kanonske vizitacije, a nalazi se u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu.

Stati animarum (stanja duša) popisi su kućanstava što su ih sastavljali župni svećenici. Nikada nisu bili obvezne niu regularne crkvene knjige, kao što su to bile matice krštenih, vjenčanih i umrlih. Nisu bile ni javni dokument. U Hrvatskoj prve nastaju nakon 1780-tih godina. Vodile su se neredovito i, jednom započete, nastavljale su se kroz nekoliko godina (četiri do osam u župi Cernik), tj. svećenici bi na početni popis dopisivali promjene nastale u kućanstvima kroz nekoliko slijedećih godina. Njihova je glavna svrha bilo lako i brzo ustanovljavanje krvnoga srodstva, prilikom utvrđivanja da li postoje zapreke za ženidbu (Škreblin 1969). Stanja duša župe Cernik iz 1770-tih i 1780-tih godina nalaze se u Župskom arhivu Cernik.

Iz tabele vidljive su razlike u broju iskazanih kućanstava u nekim selima na vlastelinstvu:

selo	županijski popisi	vlastelinski popisi	crkveni popisi
Bačindol			
rane 1760-te	-	47	43
kasne 1770-te	46	53	46
kasne 1780-te	47	53	45
Podvrško			
rane 1760-te	-	43	40
kasne 1770-te	46	56	43
kasne 1780-te	47	57	48
Šagovina			
rane 1760-te	-	28	24
kasne 1770-te	29	33	30
kasne 1780-te	28	34	-
Cernik			
rane 1760-te	-	86	87
kasne 1770-te	83	100	-
kasne 1780-te	81	100	93
Drežnik			
rane 1760-te	-	23	23
kasne 1770-te	26	32	31
kasne 1780-te	26	34	-

Iz tabele uočavamo kako vlastelinski popisi tlake dosljedno iskazuju veći broj kućanstava nego županijski porezni popisi ili crkveni dokumenti. U većini se slučajeva županijski i crkveni popisi dobro slažu u iskazanome broju kućanstava. Manja nesuglasja možemo vjerojatno pripisati razlici u godini nastajanja dokumenta.⁵ Ipak, čini se da su razlike između županijskih i crkvenih popisa u Cerniku u kasnim osamdesetim i u Drežniku u kasnim sedamdesetim godinama prevelike i, stoga, teško objašnjive samo razlikama u godini nastanka popisa.

⁵ Godine su nastanka pojedinih dokumenata različite. Županijski porezni popis upotrijebljen za očitavanje stanja sedamdesetih godina nastao je 1781. godine; vlastelinski je popis iz 1775. godine, a crkveni iz 1778. godine. Popisi označeni kao da su nastali u kasnim osamdesetim godinama nastali su 1791. godine - porezni, 1785. godine - vlastelinski i 1787. godine crkveni. Dokumente različite provenijencije iz bližih ili posve identičnih godina nisam pronašla. Iako su vlastelinski popisi u sedamdesetim i u osamdesetim godinama nastali ranije negoli županijski i crkveni popisi, zanimljivo je da oni ipak iskazuju daleko veći broj kućanstava negoli druga dva tipa popisa.

Zasad mi nije jasno zašto u ta dva mjesta, u ta dva razdoblja, odnosi između različitih dokumenata ne slijede opći uzorak.⁶

U slijedećem ću dijelu razmotriti ova nesuglasja, dotično veći broj kućanstava iskazanih u vlastelinskome popisu u usporedbi s ostala dva, služeći se modelom predloženim u prvome dijelu ovog teksta. Ne mogu pružiti konačne odgovore, radi se, zapravo, samo o jednome mogućem viđenju navedenih razlika.

Interpretacija

Predlažem da se postojeće razlike u broju kućanstava između različitih vrsta popisa stanovništva pripišu razlikama u poimanju popisivača o tome tko tvori kućanstvo, dotično od kojih se subjekata ono sastoji. Ta poimanja ovise o neposrednoj svrsi popisa, tj. o popisivačevu interesu. Kako sam navela, svrha je županijskih popisa bila popisivanje poreznih predmeta, subjekata i aktivnosti prema unaprijed određenim uputama o tome što sve pripada poreznim jedinicama u jednom kućanstvu. Vlastelinova je svrha popisati sve jedinice što daju tlaku, a crkvena je svrha popis kućanstava, u stanjima duša osobito s obzirom na srodstvo. Mislim da je razlog zbog kojega vlastelinski popisi dosljedno iskazuju veći broj kućanstava u usporedbi s županijskim i crkvenim popisima taj što je vlastelinstvo promatralo kućanstvo sa stajališta gospodarstvene jedinice obvezane na tlaku. Predlažem tezu, dakle, da vlastelinski popisi iskazuju gospodarstvene jedinice dužne vlastelinski porez, a ne stambene jedinice. Drugim riječima, ti nam dokumenti ne kazuju ništa pouzdano o stambenome momentu. Također, nije sigurno da nam iskazuju stvarno gospodarstveno uređenje kućanstava, jer, kako ću pokazati na temelju sekundarne literature, kućanstva su mogla odvojeno privređivati, a ipak zajednički konzumirati i obitavati. Nadalje, mogla su, u nekim domenama zajedno privređivati, a ipak odvojeno davati tlaku. Takve sam primjere pronašla na vlastelinstvu Cernik u 18. stoljeću.⁷

⁶ Možda se radi o razlici u bilježenju inkvilina i subinkvilina kao (ne)samostalnih kućanstava. Seljaci su bili klasificirani kao *coloni*, *inquilini* i *subinquilini* ovisno o količini urbarijalne zemlje što su je obrađivali. Kolon je imao 1/8 selišta ili više od toga; inkvilin manje od 1/8 selišta, a subinkvilin nije imao urbarijalne zemlje a niti kuće. Koloni su u Slavoniji davali 12 ili više dana tlake na godinu srazmjerno urbarijalnome posjedu, inkvilini 12 a subinkvilini 10 (Bösendorfer 1950). Kako subinkvilini nisu imali ni kuće ni kućišta, moguće je da su ih županijski popisi popisivali u sklopu kolonske ili inkvilinske kuće u kojoj su živjeli, dok su ih crkveni popisi, jer se često radilo o nesrodničkim obiteljima, bilježili posebno.

⁷ U nas, za razdoblje i za područje o kojemu je riječ, gotovo da i nema historijskoga proučavanja broja, veličine i strukture kućanstava. Iznimka je, čini mi se, osvrt Slavka Gavrilovića na broj i veličinu kućanstava na šidskom vlastelinstvu (1958). Nasuprot tome, postoji bogata literatura o kućanstvima s gospodarstvenoga stajališta, tj. studije o gospodarstvenom stanju i mijeni na slavonskim i hrvatskim vlastelinstvima u razdoblju do 1848 (vidjeti, primjerice, već spomenuti rad Gavrilovića i, od istoga autora, između ostalih, tekstove iz 1959, 1961. i 1967, ili studiju I. Karamana iz 1969. godine). Te studije promatraju kućanstva kao gospodarstvene jedinice, s izvjesnim kapitalom u zemlji, stoci, itd. Pretpostavlja se da su one ujedno i potrošačke, stambene i reprodukcijske grupe. Već sam do sada upozorila kako ne možemo biti sigurni u to što su ustvari jedinice iskazane u županijskim ili vlastelinskim popisima na temelju kojih nastaju studije gospodarstvenoga stanja. Gospodarstvena se jedinica ne mora poklapati sa stambenom ili potrošačkom jedinicom. Ovisno o tome u kojemu su odnosu gospodarstvena, stambena i potrošačka funkcija kućanstva, njegovo gospodarstveno stanje može biti vrlo različito - gospodarstvena se moć jednoga kućanstva ne bi smjela određivati samo na temelju njegova kapitala, nego i na osnovi organizacije rada, potrošnje i stanovanja. Mislim da u našoj literaturi ovakova pristupa do sada nije bilo.

Popisivači su županijskoga poreza također imali gospodarstvenu svrhu, ali način na koji je prikupljan porez nije nužno transformirao rezidencijalne jedinice u gospodarstvene jedinice. Iskazivanje kućanstava, bilo kao stambenih (sastojeći se od jedne ili više gospodarstvenih jedinica) bilo kao gospodarstvenih jedinica, nije moglo promijeniti ukupan iznos poreza (vidjeti bilješku 4).⁸ Crkva je vrlo vjerojatno izabrala srodstveni kriterij unutar rezidencijalne jedinice pri popisu stanovništva (vidjeti bilješku 6). Slijedi, dakle, da županijski porezni i crkveni popisi vjerojatno iskazuju rezidencijalne (stambene) jedinice, dok vlastelinski popisi iskazuju gospodarstvene (porezne) jedinice, od kojih su neke prebivale pod zajedničkim krovom, ili u zajedničkome dvorištu, a neke nisu. Drugim riječima, moja je teza da vlastelinski popisi tlake uvećavaju broj kućanstava (u rezidencijalnome smislu) na vlastelinstvu.

Etnografska građa i pravna literatura pružaju potreban kontekst za potkrepu te teze budući da upućuju na vrlo raznoliku organizaciju života ljudi u kućanstvu 18. i 19. stoljeća. Iz bogate etnografske literature o zadrugi, uobičajenome tipu kućanstva u Hrvatskoj u 18. i u 19. stoljeću, upotrijebit ću samo one podatke što mi se čine relevantnima za moju tezu. Koristit ću se samo onom literaturom što se odnosi na područje u kojemu se nalazilo vlastelinstvo Cernik.⁹

Za naš je problem relevantno kako su se kućanstva (zadružna) dijelila i kako su organizirala zajednički život, napose poslije diobe. Čini se da su se u starije vrijeme, kako prema recentnim tako i prema starijim kazivanjima, kućanstva dijelila kad je bilo mnogo svijeta u kući (Jović 1962 (1835), Lovretić 1897, Lukić 1921). U novije vrijeme, dakle pri koncu 19. stoljeća, autori navode individualizam kao glavni uzrok diobama. Taj se individualizam različito manifestira - u individualizaciji zarada članova zadruge, u jalu i zavisti povezanima sa svadljivošću pojedinih obitelji unutar kućanstva, osobito žena. Zanimljivo je da već i Reljković (1762 i 1779) spominje te razloge diobama. Općenito uzevši, pri diobi zajednička je kuća dodjeljivana grani u kojoj je najmlađi sin (Gavazzi 1982). Nove su grane dobivale ili već postojeće obitavališne prostore ili su gradile nove kuće (isti, 1978 i 1982).

U Slavoniji je obitelj koja je inicirala diobu gradila novu kuću (Bogišić 1874, Lovretić 1897 i 1899, Lukić 1921, Reljković 1762 i 1779). Dok ona nije bila izgrađena, novo bi se kućanstvo uselilo u neku od dvorišnih zgrada za mlade parove (*kiljer*). Novu je kuću valjalo sagraditi prije zime, inače se novoga kućegazdu smatralo lijenim (Lovretić 1897).

Uz javne diobe, Gavazzi (1978) govori i o tajno podijeljenim zadrugama. Takva zadruga živi na istome dvorištu ili čak u istoj kući. Izvana se čini kao da članovi zadruge vode zajedničko gospodarstvo. Iznutra, ona je ustvari podijeljena

⁸ U cerničkim županijskim popisima često nalazimo subinkviline, ponekad i inkviline, unutar jedne porezne jedinice, odnosno "kućanstva" u kojemu su i živjeli. Oni su bili izdvajani u vlastelinskim popisima tlake jer su zasebno davali tlaku i tako smo dobili veći broj "kućanstava" prema vlastelinskim popisima.

⁹ Etnografske monografije od Lukića i Lovretića su o Varošu i o Otoku, dva sela u središnjoj Slavoniji. Građa prema Bogišiću odnosi se na teritorije Gradiške i Brodske pukovnije. Gavazzievi članci govore o zadrugi općenito. Iako etnografska građa govori o stanju u drugoj polovici 19. stoljeća i na početku 20. stoljeća, mislim da je se može primijeniti i za ilustraciju starijega razdoblja, tj. do 1848. godine, iako valja imati na umu da su se društveno-gospodarstvene prilike promijenile. U 18. stoljeću raspolazem s Reljkovićevim opisom zadruge, a u prvoj polovici 19. stoljeća s navodima Jovića o slavonskoj granici.

i gospodarska se aktivnost ne dijeli među različitim granama u kućanstvu, već svaka posluje zasebno.

Istu posljedicu, naime, nastavak zajedničkoga stanovanja nakon diobe, mogle su imati i javne (i tajne ako ih je bilo) diobe u 18. stoljeću. Na to ukazuje nekoliko stihova Reljkovića (ur. Bogdanović, s. a. str. 182). Na Satirov prijedlog da se poboljša stanovanje dogradnjom jedne prostorije na već postojeću kuću, Slavonac odgovara da to ne bi bilo zgodno jer bi se činilo kao da su obitelji unutar kuće podijeljene. Iz toga zaključujem da je i u Reljkovićevo doba bilo dioba nakon kojih se zajednički stanovalo, a odvojeno gospodarilo.

Etnografski podatak da kućanstvo može biti podijeljeno gospodarski, (bilo javno, bilo tajno), ali da nastavlja dijeliti kuću ili kućište (i/ili potrošnju), neko vrijeme nakon diobe, dok se ne sagradi nova kuća, ili za stalno, potkrepljuje moje tumačenje nesuglasja u broju prijavljenih kućanstava u tri cernička dokumenta. Ako je, poslije diobe, kućanstvo nastavilo neko vrijeme živjeti na istome kućištu, ili čak i u istoj kući, moguće je da su i javne i tajne diobe prošle neopaženo od udaljenih razina vlasti, što su tek zgodimice dolazile popisivati porezne predmete. Kako županijski popisivači nisu dobro poznavali prilike na vlastelinstvu, te kako je porez prikupljan na taj način da nije bilo važno da li u kući žive jedno ili više kućanstava, jer i za najmanji se porezni predmet znala njegova porezna vrijednost, neke diobe, osobito one ne dokraja provedene, najvjerojatnije su prolazile nezapaženo. Nasuprot tome, izravnija, neposrednija vlast - vlastelinstvo - imala je bolji uvid u zbivanja na vlastelinstvu, te je vjerojatno da je reagirala relativno brže na promjene u uređenju seljačkih kućanstava. Neki od vlastelinskih službenika bili su i seljaci. Oni su mogli upozoriti vlastelinske službenike na promjene u strukturi kućanstava.

Kućanstva su se dijelila samoinicijativno, zbog prevelikoga broj ukućana ili nesloge u kući, no može biti i da su vlastelini ohrabivali, poticali (čak prisiljavali?) seljake na gospodarske podjele jer su na taj način mogli dobiti više radnih dana od podijeljenih kućanstava.¹⁰ Uz etnografske dokaze u prilog mojoj

¹⁰ Možemo prepostaviti da je vlastelin poticao diobe, možda čak i silio neke obitelji da daju tlaku zasebno, jer je na taj način osiguravao veći broj radnih dana. Seljaci se davali tlaku u relaciji spram veličine njihova urbarijalnoga imanja (zemljište se množilo s brojem dana propisanim za puno seljačko imanje - selište - tj. s 48). Primjerice, ako je kućanstvo raspolagalo s 0,468 selišta, davalo je 22,5 dana tlake. Ako se takvo kućanstvo podijelilo, dioba je bila (govorim na temelju analize gospodarskih dioba na vlastelinstvu Cernik u 18. stoljeću, a bez obzira na diobe ukućana) ili na jednake dijelove, ili je jedno od novonastalih kućanstava dobilo znatno više zemlje. Različite diobe davale su i različit broj radnih dana vlastelinu. Ako se kućanstvo podijelilo na jednake dijelove, imajući dovoljno zemlje da oba nova kućanstva budu kolonska, vlastelin nije dobio višak tlake. Ako kućanstvo nije imalo dovoljno zemlje da nova kućanstva budu kolonska, a dioba je ipak bila ravnopravna, diobom su nastala dva inkvilinska imanja. Svako je bilo dužno 12 dana tlake, a time je vlastelin dobio dan ili dva više tlake - tako u slučaju diobe imanja s 0,468 zemljišta, svako je novo kućanstvo dobilo 0,234 zemljišta, i davalo 12 dana tlake, budući da je bilo klasificirano kao inkvilinsko kućanstvo. Vlastelin je, dakle, dobio jedan i po dan tlake više nego prije diobe. Ako je dioba bila neravnopravna, primjerice, ako je jedno kućanstvo zadržalo 2/3 zemljišta, tj. 0,312 od 0,468 a drugo dobilo 0,156 zemlje, onda su davali 15 + 12 dana tlake svaki. Kućanstvo s 0,156 zemljišta davalo je u Cerniku 12 dana tlake jer je bilo klasificirano kao inkvilinsko kućanstvo, a ona su sva bez obzira na količinu urbarijalne zemlje davala 12 dana godišnje. U tom je slučaju vlastelin dobio 4,5 dana tlake više. Jedno je kućanstvo moglo dobiti još manje zemlje - i ispod 0,125 koliko su prema definiciji držali inkvilini (iako je istraživanje u Cerniku pokazalo da su inkvilini imali između 0,125 i 0,25 zemljišta), te je tada bio još veći broj radnih dana što ih je vlastelin dobivao od novonastalih kućanstava. Konkretno, ako je jedno kućanstvo zadržalo 0,407 a drugo dobilo samo 0,0625 zemljišta, prvo je davalo 19,5 dana tlake a drugo, kao inkvilinsko, 12 dana tlake, ukupno 31,5 dana. Drugim riječima, u tom slučaju bilo je čak devet dana tlake

tezi, navodim, dakle, i taj hipotetički razlog većega broja iskazanih "kućanstava" u vlastelinskim popisima.

Glede crkvenih popisa, predložila sam pretpostavku da oni sličje županijskim poreznim dokumentima zbog toga što je njihov cilj bio utvrđivanje srodstva među članovima kućanstva. Moguće je da je crkva, u slučaju kad je kućanstvo podijeljeno gospodarski, ali ne i stambeno, ili kad su i jedna (gospodarska) i druga (stambena) dioba provedene, ali su dva (ili više) novonastala kućanstva boravila na istome kućištu, bilježila sve članove bivšega kućanstva kao jednu jedinicu, jer su oni i nadalje bili povezani rodbinskim vezama.

Pravni povjesničari također potkrepljuju moju interpretaciju "viška" kućanstava iskazanih u vlastelinskim popisima. Riječ je o slijedećem: izgleda da su definicije obitelji i kućanstva ovisile o mjesnom običaju, ponekad čak i o slučaju. O tome nalazimo potvrde u pravnoj literaturi (Mažuranić 1975 (1908-1922), Herkov 1956 i Bösendorfer 1950). Te su se razlike očitovale osobito pri definicijama seljačkih kategorija inkvilina i subinkvilina. Inkvilin je mogao biti *domiciliatus* (s vlastitom kućom) ili *non-domiciliatus* (subinkvilin bez kuće) (Herkov 1956). Mažuranić čak nema ni ulazne jedinice za subinkvilin, nego o njemu govori u sklopu kategorije inkvilina.

S druge pak strane, Bösendorfer navodi da je, primjerice, više inkvilina moglo dijeliti stan (pri čemu autor ne razlikuje inkvilina od subinkvilina), ali ne i "ognjište" (tj. proizvodnju i potrošnju). Ovisno o tomu da li su dijelili "ognjište", davali su ili zajedničke ili odvojene poreze. Pretpostavljam da su vlastelin i njegovi službenici znali koje obitelji žive u istome kućanstvu, a ne dijele ognjište, pa da su tražili tlaku od svake obitelji zasebno. Shodno tome, vlastelinski su službenici i popisivali takve obitelji kao zasebna kućanstva.

I etnografska i pravna literatura pružaju, dakle, ilustrativnu građu za moju tezu da vlastelinski popisi tlake povećavaju broj "kućanstava" na imanju, tj. da oni ne iskazuju broj kućanstava u stambenom smislu, nego broj gospodarskih jedinica od kojih neke ne moraju biti u samostalnome kućanstvu. Pravna literatura to čini ukazivanjem na to da su razlikovanja inkvilina i subinkvilina, iako u teoriji precizna, bila u praksi vrlo promjenljiva. Etnografska literatura mi pomaže iskazima o uređenju gospodarenja i stanovanja u svakodnevnom životu, osobito nakon diobe.

Zaključak

Interpretacija povijesnih kvantitativnih dokumenata o kućanstvima ovisi o njihovoj namjeni, o etnografskome kontekstu, te o pravnim definicijama kućanstva. Valja voditi računa i o (ne)pouzdanosti svake vrste administrativnih podataka. Na temelju tih pretpostavki analizirala sam županijske, vlastelinske i crkvene popise nekotjih sela vlastelinstva Cernik u drugoj polovici 18. stoljeća. Postavila sam hipotezu da vlastelinski popisi iskazuju kućanstva u gospodarstvenome smislu, a županijski i crkveni u stambenome smislu.

više nego prije diobe. Ovisno o načinu diobe imanja, vlastelin je, dakle, mogao u konkretnome slučaju dobiti od jednoga do devet dana tlake više.

Ne pretendiram da je ovo jedina moguća interpretacija dokumenata što sam ih imala na raspolaganju. Naprotiv, ovo je samo pokušaj njihove interpretacije uz pomoć sekundarnih informacija iz etnografske i pravne literature.

LITERATURA

Berkner, Lutz K.

1975

"The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family", *Structure Journal of Interdisciplinary History*, V(4), str. 721-738.

Bogišić, V.

1874

Gragja u odgovorima iz razliĉnih krajeva slovenskoga juga, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Bösendorfer, Josip

1950

Agrarni odnosi u Slavoniji, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Gavazzi, Milovan

1978

"Sudbina obiteljskih zadruga jugoistoĉne Evrope", *Vrela i sudbine narodnih tradicija*, Liber, Zagreb, str. 80-93.

1982

"The extended family in Southeastern Europe", *Journal of Family History Spring*, str. 89-102.

Gavrilović, Slavko

1958

"Šid i šidsko vlastelinstvo (1699-1849)", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, Novi Sad, 16-19. (Posebni otisak)

1959

"Vlastelinstvo Vojka u Sremu (1745-1766)", *Godišnjak Filozofskoga fakulteta u Novom Sadu*, IV, str. 29-59.

1960

"Javni tereti i nevolje sremskog stanovništva sredinom XVIII stoljeća", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, Novi Sad, 26, str. 40-67.

1961

"Seljaštvo na vlastelinstvu Nuštar-Gaboš (1687-1849)", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, Novi Sad, 30, str. 5-53.

1967

"Daljsko vlastelinstvo Karlovaĉke mitropolije u XVIII stoleću", *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, Novi Sad, 46, str. 21-63.

Hammel, Eugene A.

1984

"On the *** of investigating household form and function", *Households Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, ured. R. McC. Netting, R. R. Wilk i E. J. Arnould. Berkeley: University of California Press, str. 29-43.

Herkov, Zlatko

1956

Građa za finansijsko-pravni rjeĉnik feudalne epohe Hrvatske, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Herlihy, David

1981

"Numerical and Formal Analysis in European History", *Journal of Interdisciplinary History*, XII(1), Hrg. Metod and Josip Kolanović, str.115-135.

1982

"Kanonske vizitacije zagrebačke (nad)biskupije", *Croatica Christiana Periodica*, Zagreb, VI(10), str. 116-168.

Jović, Spiridon

1962 (1835)

"Etnografska slika slavonske Vojne granice", *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, Novi Sad, IX-X, 1961-1962, str. 114-165.

Karaman, Igor

1969

"Ekonomsko-socijalni razvitak naselja Trg do sredine XIX stoljeća", *Selo Trg kod Ozlja*, Beograd, str. 29-43. (Grupa autora)

Laslett, Peter & Richard Wall

1972

Household and Family in Past Time, Cambridge University Press, Cambridge.

Lovretić, Josip

1897

"Život u zadrugi" *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, II, str. 309-327.

Löfgren, Orvar

1984

"Family and Household: Images and Realities: Cultural Change in Swedish Society", *Households Comparative and Historical Studies of the Domestic Group*, ured. R. McC. Netting, R. R. Wilk i E. J. Arnould. Berkeley: University of California Press, str. 446-469.

Lukić, Luka

1921

"Varoš", *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, XXV(1), str.105-176.

Mažuranić, Vladimir

1975 (1908-1922)

Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

Reljković, Matija Antun

s. a. (1762 i 1779)

Satir iliti divji čovjek, Priredio prema II. Reljkovićevu izdanju David Bogdanović, Zagreb.

Škreblin, Ivan

1969

Župničke uredske dužnosti, Zagreb, III izdanje.

Verdon, Michel

1980

"Shaking off the Domestic Yoke, or the Sociological Significance of Residence", *Comparative Studies in Society and History*, 22(1), str.109-132.